

Pécs nemzetiségei a török korban

Metodológia

Első ránézésre a címválasztás nem tűnik különösen izgalmasnak, leginkább egy helytörténeti monográfia kötelező fejezetét ígéri. Ez azonban csak részben fedi a valóságot, mert a téma komoly hermeneutikai problémát vet fel. Lehet-e írni egyáltalán erről a kérdésről a teljesség igényével? A történetírás egyik legnagyobb veszélye, ha a jelenben használt fogalmakat a múltban is azonos tartalommal töltjük meg, és így próbálunk vele különböző eseményeket és folyamatokat érzékeltetni, és általuk pro vagy kontra érvelni. Márpedig a nemzetiség, nemzet, haza, nemzeti identitás stb. fogalmak némelyike nem is létezett a kora újkorban, több közülük sokkal inkább a nemzeti romantika terméke, más kifejezések, mint például a haza, pedig a humanista toposzok világából transzformálódott át egy valós közösségre ezekben az évszázadokban. Ez hatványozottan igaz a Balkán-félsziget különböző népeire, amelyek közül némelyik teljes metamorfózison ment keresztül, és csak az egyházi közeg tartotta fenn a leszármazás mítoszát, ahogy ezt a szerbeknél megfigyelhetjük, vagy ahol az összetartozás tudata csupán a 19. század végére született meg, akkor is külső hatásra, mint például a bosnyákok esetében. Mivel e két népcsoport különösen fontos Pécs kora újkori történetében, ezért még óvatosabban kell bánnunk a témával, hiszen úgy kellene például a bosnyákokról beszélnünk, hogy tudjuk, az akkori emberek a mai fogalom szerint nem tartották magukat bosnyáknak. Szintén nehéz bármit is kezdenünk a „tót” személynevekkel, hiába feltételezzük róluk, hogy a középkori Szlavóniából származnak, mégsem tudjuk a mai fogalmaink szerint etnikailag meghatározni őket: nyelvüket tekintve délszlávok, identitásukat nézve inkább magyarként aposztrofálhatók. Ugyanez a probléma a szerbekkel, hiszen a forrásokban rácokként szerepelnek, de bizony gondban vagyunk a katolikus rác fogalom valódi tartalmával is. A konfesszionális szűkítéssel pedig egy újabb problémakör nyílt meg: a kora újkorban a külső szemlélő számára sokkal meghatározóbb volt az egyazon valláshoz, mintsem a nemzethez való tartozás, vagy a nyelv. A források jelentős részét kitevő oszmán adóösszeírások szintén ez alapján osztályoztak, ezért biztosabbnak tűnik innen megkísérelni a Pécs etnikai viszonyainak a feltérképezését az oszmán uralom alatti időszakból. Összefoglalva: a kora újkorban csak a vallás, nyelv és névanyag együtteséből lehet egyes nációknál bizonyos következtetéseket levonni, ám ebből is inkább arra kapunk választ, hogy honnan érkeztek és mit gondoltak felőlük a kívülállók, semhogy kik is voltak valójában.

A város lakossága a középkor végén

Először vegyük szemügyre a középkor végén Pécssett élő lakosság etnikai összetételét. A Dél-Dunántúl legjelentősebb városának számító, körülbelül 6000 főnyi lakossággal büszkélkedő Pécs már a Jagelló-korban is soknemzetiségűnek számított. A többséget kitevő magyarok mellett a németesség alkotta a város gazdasági elitjét. Ők többnyire a város szívében, impozáns kőházakban laktak, és a kereskedelemben mutatott ügyességüknek köszönhetően jelentős vagyonok halmozódhattak fel a kezükben. A városba költözésük után is szoros kapcsolatban maradtak a bécsi és budai német családokkal, többen megtartották eredeti polgárjogukat is. A városban rejlő lehetőségeket jelzi, hogy szabad királyi városokból is költöztek be a püspöki joghatóságú civitas falai közé. Napi kapcsolatban álltak a Szent Bertalan tiszteletére szentelt plébániatemplommal, ahol a források megemlékeztek a németek Szűz Mária oltáráról. Pasztorációjukról a német rendtartományhoz tartozó Szent László karmelita kolostor gondoskodott, amely egészen a város 1543-ban bekövetkezett bukásáig működött. Ez a kolostor a kisebbek közé tartozott, ezért egy kicsiny, de jól szervezett közösséget sejtünk a

pécsi németiségben, akik huzamosabb ideig irányíthatták a város életét. Erre bizonyíték Schreiber Farkas példája, aki több esetben is betöltötte a bírói posztot a Mohács utáni években. Többségük bizonyosan tudott a német mellett magyarul, latinul és ismerte valamely szláv dialektust is, így menekülésük után a magyar kamarai adminisztrációban is meg tudtak kapaszkodni, de a védettebb nyugat-magyarországi vagy felvidéki városi társadalmakba is gond nélkül beilleszkedtek.

A németek mellett meg kell említeni a többnyire Szlavóniából származó délszlávokat is. Ők a mai fogalmaink szerint horvátok lehettek, ám valószínűleg a szoros együttélés miatt rengeteg magyar szót átvett kajkav nyelvjárást beszéltek, és ebben a korban nem tartották magukat illírnék, azaz horvátnak. Létezésükről inkább csak közvetett bizonyítékaink vannak: Pécs szoros gazdasági kapcsolatban állt Zágrábbal, Szlavónia természetes központjával. A városban működő domonkos kolostor is népszerű lehetett a Dráván túli területek lakóinak, ugyanis Grebeni Hermanfi László alnádor, szlavóniai nemes nagyobb alapítványt tett a számukra végrendeletében, és romjai közt az elmúlt évtizedekben megtalálták a szintén szlavón Izdenci család egyik tagjának a sírkövét. Ernuszt Zsigmond püspöksége idején több körösi illetve kaproncai szervitorai költözhetett a városba, és az egyházi középréteg jelentős része is arról a vidékről származott. Az sem véletlen, hogy 1543-ban a menekülő lakosok többsége Kapronca és Varasd felé igyekezett, minden bizonnyal itt rendelkeztek stabil rokoni kapcsolatokkal.

A németek és szlavónok mellett a cigányokra van még középkori adatunk. 1496-ban Ulászló király bolgár cigányoknak adott engedélyt arra, hogy itt letelepedjenek, és fegyvereket, puszkagolyókat és hadiszereket gyárthassanak.

A lakosság túlnyomó része minden bizonnyal magyar volt, és ebben inkább az alföldi mezővárosokkal, mintsem a felvidéki szabad királyi városokkal mutat rokonságot. Mivel Kubinyi András kutatásaiból egy kifejezetten városias település képe rajzolódik elénk, így kijelenthetjük, hogy a magyar városfejlődésnek a német polgári elem csak az egyik fontos, ám nem kizárólagos feltétele volt. Sajnos a rendkívül mostoha forrásadottságok miatt csupán szórványos adataink vannak az itt élő magyarokról, akik között nemest és nemtelent egyaránt találunk. Előbbiek közé tartozott chernelházi Chernel Ambrus, aki 1543-ban Luka Jánossal és Gabicz Andrással együtt menekült el Sopron megyei kúriájába, de innen indult a pályája a kor kitűnő gazdasági szakemberének számító Bornemissza Pálnak is, aki a karrierje során egészen az erdélyi püspöki szélig jutott.

A magyar lakosság pontosabb feltérképezésének legjobb forrásai az oszmán megszállás után készült adóösszeírások, amelyekből a korábbi évtizedek tendenciáira is következtethetünk. Ezek alapján az itt élők legalább 44%-a volt iparos, főleg szabó, varga illetve mészáros. A környező városokkal összevetve ez kiugróan magas arány és a város ipari központ jellegére bizonyíték, igaz, a ruhaipar esetében az itt élő katonaság lehetett a legnagyobb megrendelő. A mészáros szakma virágzása Pécsnek a nemzetközi szarvasmarha kereskedelemben mint tranzitállomás való részvétele a magyarázat. A 16. században rengeteg csordát hajtottak nyugatra a város falai alatt, még ha nem is ez volt a legfelkapottabb útvonal. Sokan bekapcsolódtak a regionális és nemzetközi kereskedelembé, de 1543 előtt a legmódosabbaknak a németek számítottak, és a kiesésükkel jelentkező űrt nem tudták a városban maradt magyarok teljesen betölteni. A lakosság 7-8%-át kitevő kalmárok inkább csak a helyi újraelosztásban vettek részt, és csupán néhányan foglalkoztak exporttevékenységgel. A németek helyét rövid ideig inkább a ragúzai kereskedők vették át, az ő történetük azonban már a megszállás éveiben kezdődött.

A nemzetiségi arányok változása a 16. században

A megszállás egy rövid intenzív átalakulást leszámítva nem forgatta fel alapjaiban a lakosság etnikai arányait. Igaz, a némettség, és a máshol is megkapaszkodni bíró magyar nemesség elköltözött a városból, de a többség helyben maradt. A két csoport arányát csak megbecsülni vagyunk képesek. Az 1546-ban készült adóösszeírásban 559, a hat évvel későbbiben 522 keresztény háztartást jegyeztek fel a defterekben. Bár a háztartás fogalma mögötti létszámot nehezen lehet meghatározni, de a körülbelül 4000 fővel talán nem járunk messze az igazságtól. Ha elfogadjuk a megszállás előtti 6000 fős adatot, akkor 2000 személy költözhetett el Pécsről 1543-ban és az azt követő néhány esztendőben. A népességvesztést pótolta az új beköltözés, amely lassan átformálta a város arculatát és számos balkáni vonást eredményezett.

A Kászim bég alatti időszakban érkező jövevényeket két csoportra oszthatjuk: vagy megszállóként érkeztek, vagy ettől függetlenül a jobb élet reményében. Mindkettőt hajlamosak vagyunk töröknek gondolni, pedig mi sem állt tőlük távolabb, mint a kisázsiai származás. Fontos tisztázni: A modern Törökország nem ugyanaz mint az évszázadokig fennálló Oszmán Birodalom, amely megszállta a Magyar Királyság középső területeit. A hódoltsági oszmán hadsereget és közigazgatást ugyanis döntő többségében a balkáni, közelebbről a szerbiai és boszniai területről felköltöző, a megszálló állam zsoldjába lépő egyének és családtagjaik alkották. Jelentős részt képeztek továbbá a középkori Magyar Királyság déli területeiről, azaz a Szerémségből és Pozsegából származó elemek, akik a hódoltság évtizedeiben asszimilálódtak és immár megszállóként viselkedtek saját szülőföldjükön. Még ennél is továbbmenve eljutunk azokhoz a Pécssett és környékén született magyar fiatalokhoz, akik az oszmánok szolgálatába álltak. A karrier lehetősége ugyanis számos őslakost térített át a másik oldalra, akik közül többen korábban prédikátorok vagy tanítók voltak, azaz a közösségük megbecsült tagjának számítottak. Ez annak fényében még jelentősebb, hogy az iszlám nem volt a szó szoros értelmében vett térítő vallás, és a birodalom jól felfogott anyagi érdekei is a tömeges iszlamizáció ellen szóltak. A hitetlenektől beszédett adó a kincstár jelentős bevételét képezte, ami elveszett volna az áttérésekkel. Végül pedig a keresztény magyarságukat megtartó, vidékről beköltöző lakosokról kell szólnunk, akik szintén hozzátartoztak a város lüktető képéhez. Ide tartoznak még a városban csak időszakosan megforduló zsidó, örmény stb. kereskedők is, bár jelentőségüket nem szabad túlértékelni. Üde színfoltnak számított a rövid életű ragúzai kereskedő kolónia is, akiről Molnár Antal legújabb kutatásaiból tudunk. Az adriai városállam a megszállás után komoly kereskedelmi lehetőségeket látott a városban, és ezért megvetette itt a lábát, ám alig másfél évtized múlva a hódoltsági piac gyengesége miatt felszámolták vállalkozásaikat. Összességében megállapíthatjuk, hogy Pécs – akár csak Buda – lakossága a hódoltság során polarizálódott, rengeteg balkáni elemmel gazdagodott, de a város ettől nem vesztett gazdasági, kulturális, térszervező stb. jellegéből, igaz, kitörni sem tudott addigi helyzetéből.

A hódítókkal egy időben kiptiknek nevezett cigányok is érkeztek a hódoltság területére. Az új jövevények közül ők jöttek a legnagyobb számban, és ők tértek át ortodox hitükről leggyorsabban az iszlámra. Nagyobb létszámú cigány adózó népességről Tolnán, Pécssett, Ráckevén és Esztergomban van adatunk. A mai baranyai megyeszékhelyen 1554-ben tizenkét adófizető cigány férfi volt, jellegzetes muszlim névvel. Közülük nyolc viselt Abdullah utónevet, amely azt bizonyítja, hogy csak röviddel azelőtt tértek át az iszlámra. A név ugyanis azt jelenti, hogy Allah fiai, azaz nem muszlim apától nevezték el őket. Összesen 250 akcsét fizettek, és e kiváltságért cserébe kisegítő munkákra kötelezték őket. A városi kereskedelemben a források tanúsága szerint nem vettek részt, csupán saját szükségletre kereskedtek borral. Az 1582. évi pécsi fejadó jegyzék 195 magyar mellett tizenöt cigány

adófizetőt említ, közösségük nagy valószínűséggel egészen a török világ végéig megmaradt a városban. Jelenlétük nem módosította jelentősen a város arculatát.

A megszállás után az etnikai arányok megváltozásának egyik oka az oszmán helyőrség megjelenése volt, amely közvetve és közvetlenül is hatott a város életére. Pusztja jelenléte elég volt ahhoz, hogy a frontvonal megszilárdulása után mind nagyobb ütemben költözzenek be az új közigazgatás tagjai, valamint a hódításban érdekeltek. A hódoltság területén a törökök összlétszáma nem haladhatta meg az ötven-nyolcvanezretet, és nagy részük szívesen költözött olyan közigazgatási központokba, mint Pécs. Mivel Pécs a város logisztikai központ is volt, ezért a katonákat ellátó iparos réteg és a közigazgatás szintén ide koncentrálódott. Hosszabb távon ők okozták a balkáni elemek túlsúlyát.

A Pécssett állomásozó katonaság létszáma az 1540-es években volt a legmagasabb, majd folyamatosan csökkent. Az új vezetés korán felismerte, hogy a stratégiaiilag rossz helyen fekvő település védhetetlen, és maga is oltalomra szorul. Ezért a pécsi helyőrség egy részét áthelyezték fontosabb végvárakba. Az 1553-ban készült zsoldlista már csupán 353 nevet tartalmaz, amely jóval kevesebb az 1546-ban összeírt létszámnál. Újdonság azonban, hogy Pécs őrségében megjelentek a szinte kizárólag délszláv származásúakból álló martalócok. Ők különféle módon szolgáltak. Lehetek gyalogosok vagy lovasok, és szinte bármilyen feladatot rájuk bízta. Egy részük privilegizált rája volt, aki adómentességet élvezett, mások minimális zsoldot kaptak. Az itt élők azonban legtöbbször állami zsoldot húzó hivatásos katonák voltak, és az évek folyamán magyarok is szép számmal akadtak a soraikban. Kezdetben azonban mindannyian a Balkánról érkeztek, hiszen az összeírás szerint tagjaik között 94 ortodox és 18 muszlim volt. Valószínűleg egy helyen telepítették le őket a városban, és ennek köszönhető, hogy a mai Mátyás király utcát, mint a martalócok utcáját vették számba 1687-ben.

A magyar részvételről az alábbi forrásokból tudunk: 1560-ban a szigeti vitézek összezsaptak a pécsiekkel. Horváth Márk szigeti kapitány beszámolója szerint „... *ellenünk Pécsről is gyalogosokat bocsátottak ki, a rác gyalogság 63 volt, a magyar puskás 40, a janicsár 4, voltak tiszték, lovasok is velük*”. A dél-dunántúli magyar társadalom enyhe – és egyre csökkenő intenzitású – törökösségét mutatja az 1559-ben felvett zsoldlista, amely az újoncok származási helyét is megadja. 1558-ban 30 újonc állt be Pécs katonái közé, közülük a legtöbben balkáni területről érkeztek, heten a Dráva-Száva közén látták meg a napvilágot. Baranya vármegye területéről egy magyar fiú Cserkútról, egy muszlim fiatal Pécs török lakosságából, egy másik pedig pécsi magyar család sarjaként állt be a védők közé, miután áttért az iszlám hitre.

1568–1569-ben már csak 220 katona szolgált a várban, és ezek nagy része is a legszegényebb, legfegyelmetlenebb fegyvernemekhez tartozott. A végrendeletek tanúsága szerint alig rendelkeztek valamilyen vagyonnal, valójában a városi társadalom legsaló, főleg balkáni rétegét képezték. A későbbi évtizedekben a létszám valamelyest emelkedett, és ehhez kell még hozzászámolni a szandzsákban szolgáló tímáros szpáhikat is, akik szintén javarészt itt éltek. 1570-ben a pécsi szandzsákban 122 szpáhit írtak össze, akik saját jövedelmükből további 480 lovas katonát tudtak kiállítani. Velük és családtagjaikkal teljes a városban élő muszlim, de főleg a Balkánról érkező, katonai szolgálatot teljesítő tábora. Létszámuk és számarányuk a hódoltság során folyamatosan nőtt, és a felszabadulás pillanatában a városi társadalom jelentős részét alkották.

A keresztény magyar lakosság sorsa és helyzete sokban speciális volt az ország más területein tapasztaltakhoz képest. Pécs olyan városokkal mutat rokonságot, ahol a megszállás után

jelentős muszlim lakosság telepedett meg, de az őslakosok is nagy létszámban maradtak helyben. Szeged, Szolnok, Székesfehérvár, Gyula és Buda mellett itt maradtak meg olyan keresztény városrészek, amelyek önállóan intézhették ügyeiket. Nem lehet tehát összehasonlítani az alföldi mezővárosok ennél szabadabb állapotával, ahol a magyar lakosság jóval nagyobb autonómiával bírt. Ettől függetlenül Pécs rendkívül fontos a hódoltsági keresztény jelenlét megőrzésében, a 13 legnépesebb városi településből csak ő és Tolna feküdtek a Dunántúlon. A helyzetük ennek ellenére nem volt felhőtlen, súlyos korlátok között kellett megszervezni a mindennapjaikat. Sőt, a 17. századból nincsen adatunk keresztény városi autonómiáról, Pécsen minden ügyben a török tisztviselők döntöttek. A pécsi polgárok egyetlen lehetősége érdekeik képviseletében a megvesztegetés, a pillanatnyi jóindulatnak ajándékokkal való megvásárlása maradt, amely az európai jogfelfogással éles ellentétben állt, és sajátos balkáni jelleget kölcsönzött a városnak.

A korlátozások közé tartozott, hogy a magyaroknak el kellett hagyniuk a várofalakon belüli házaikat és a török vezetés csupán az izraelitáknak engedte meg a betelepülést. Az 1660-as években Evlia cselebi világutazó szerint a városnak „... *muzulmán városrésze van hét; egyetlen keresztény városrésze a Budai-kapun kívül fekszik. A városban magyar, bolgár, szerb, görög, örmény és frenk nincs, de zsidó van*”. Bár állandó zsidó jelenlétre eddig nem került elő forrás, a keresztény lakosságra vonatkozó megállapítások helyesek. Csupán az a kérdés, hogy a kiköltözésre mikor került sor. Ma úgy látjuk, hogy ez egy hosszabb folyamat eredménye lehetett, mert a 16. századi dzsizje-defterekben sokáig találkozunk hitetlenek házaival a városban, még az 1570-es években is élt itt néhány keresztény.. Helyükre a várban állomásozó katonák, tisztviselők és családjaik költöztek.

A városból kiszorult magyarok a külvárosokban találtak otthonra. Bár Evlia csak a keleti oldalon álló Budai-külvárost említi, de bizonyos, hogy a Szigeti kaputól nyugatra húzódó úgynevezett Szigeti-külvárosban is jelentős keresztény etnikum élt a török korban. Ez már a középkorban lakott lehetett, a 16. század második felében közel hetven házat írtak össze, ami egy kifejezetten nagy városrészt feltételez. A török defterekben két mahallére, azaz muszlim szakrális objektumok alapján elkülönített városrésze osztra írták össze a lakosságát: A Kőhíd és a Szent Ferenc mahalle alkotta a városrészt. Előbbi megtartotta keresztény lakosságát, a magyarok városból való kitiltásával még nöhetett is a lélekszáma 1570 után. Utóbbiba azonban a 16. század második felében egyre több muszlim költözött. A két mahalléba be nem sorolt, maradék területen az 1579. évi összeírás négy keresztény mellett harmincnégy muszlim házról tesz említést, ami itt az etnikai arányok nagyarányú eltolódását jelzi. A hatvannégy házból álló, kiterjedt Szigeti városrész tehát ekkor már vegyes lakosságú volt. A 18. század eleji állapotokból következőleg egy jelentősebb létszámú magyar lakosság továbbélésével kell számolnunk, akiknek a jelenléte folyamatos volt a megszállás idején. Az 1722. évi összeírás ugyanis itt regisztrált a legnagyobb arányban magyar lakosságot, a telekkönyv tanúsága szerint az össznépeség 60%-ának volt magyar neve, míg a budai külvárosban ez az arány csupán 30% volt. A szigeti külvárosban élők jobbra föld- és szőlőműveléssel foglalkoztak.

A városból kiszoruló magyar lakosság nagyobb része a budai városrésznek, illetve Malomszegnek nevezett keleti, északkeleti részekben élt, mert ez a környék lélekszámban jelentősen felülmúlta a nyugati részeket. A külváros déli része a mai Király utca vonaláig érhetett le. Ennek a városrésznek a központjában az 1579-ben még keresztény építményként összeírt Szent Miklós a mai Ágoston téri templom állt. Az összeírt 41 házában főleg délszlávok éltek, akik valószínűleg ortodox szerbek voltak. Ma még ismeretlen okok miatt

azonban elvesztették a templomukat, amelyet 1620-ra már a török csizmadiáknak alakították át mecsetté.

Sokkal hangsúlyosabb volt a magyar etnikum jelenléte a budai külvárostól északra fekvő Malomszegben, ahol a Mindenszentek temploma állt, és a keresztények – unitáriusok és katolikusok egyaránt – továbbra is gyakorolhatták vallásukat. Valószínűleg ez a kerület sem volt színmagyar, több török nevet viselő személyről tudunk, akik közvetlenül a Mindenszentek temploma körül laktak, a jezsuiták házának szomszédságában. Ők jobbára muszlim vallásra áttért délszlávok lehettek, akik között voltak kifejezetten tehetősek is, mint például az a férfi, akit 1637-ben fogtak el a hajdúk; Nagyszombatra vitték és csak hatszáz forint váltságdíj kifizetése fejében engedték szabadon. Ezek alapján bizton állíthatjuk, hogy a muszlim lakosság nem csupán a városban élt, hanem a külvárosokban is biztonságban érezte magát.

A keresztények jogainak beszűkülését többek között az okozta, hogy etnikai és felekezeti alapon is rendkívül fragmentáltak voltak. A városban maradt magyarok között hamar tért hódítottak a református tanok, az 1570-es években pedig többségük a keresztény teológiából kiszakadó unitárius hitre tért át. Mindeközben a katolikus vallás is fennmaradt, az 1560-as években még körmenetet is tartottak a városban. Kapcsolatukat a vallások korában természetes mindennapi rivalizálás jellemezte, ami az oszmán közigazgatás malmára hajtotta a vizet, hiszen peres ügyeik remek folyamatos bevételi forrást jelentettek a különböző hivataloknak, akik így érdekeltek voltak a viszály fenntartásában.

A 16. század végén a felekezeten belüli arányok megváltoztak. A katolikusok számaránya annyira lecsökkent, hogy az unitáriusok kisajátíthatták az addig közösen használt Mindenszentek templomát, és az óhitűeknek magánházaknál kellett misézni. Számukra egy délszláv beköltözés jelentette a megoldást. A zavarokat jelzi, hogy a túlsúlyba került unitáriusoknak is Erdélyből kellett fiatal igehirdetőket hívniuk, hogy új impulzusokhoz jusson a pécsi unitárius közösség. A rossz forrásadottság miatt az etnikai változások okai ma még ismeretlenek, de szinte bizonyos, hogy a tizenöt éves háború okozta torzulásokkal van összefüggésben. Az ország területén dúló első modern háború zárta le az országban a hosszú 16. századot, és szinte teljesen új feltételeket teremtett a következő nemzedékek számára.

Migrációs folyamatok a 17. században

Az 1606-ban megkötött bécsi béke alapvetően megváltoztatta a hódoltság katolikusok jogi környezetét. Újra engedélyezték a misézést, papok érkezhettek a Magyar Királyság keresztény területeiről, régi templomaikat ismét felújíthatták. A reorganizáció fontos állomásaként megjelentek Pécsen a jezsuita misszionáriusok, akiknek fontos szerep jutott a katolikus hitélet fennmaradásában a városban és egész Baranyában. Nekik is köszönhető, hogy a katolikusok visszaszerezték templomhasználati jogukat, és a püspökség hiánya ellenére a város ismét mintegy egyházmegyei központként funkcionált. A hívek nagy része ekkor azonban már délszláv volt. Az etnikai arányok eltolódását jelzi, hogy a jezsuiták számára előírták, a városban szolgáló páterek közül legalább egy tudjon horvátul.

Több tényező együttes hatására a város keresztény lakosságának nagyobb hányada már délszláv volt a 17. században. A balkáni területekről szinte folyamatos volt a beáramlás, a jövevények között megtaláljuk a városi elitbe tartozó kereskedőket és a középréteget alkotó iparosokat egyaránt. A ragúzai kereskedők kivonulása után tőkeerős bosnyák katolikus kalmárok vették át a kereskedelmi kapcsolatok irányítását. A 17. században feltehetőleg már ezek a kereskedők szervezték az önkereskedelmet is, amire nagy szükség volt a hódoltságban,

mert a muszlim épületeket ezzel fedték be, ám magyarországi lelőhely hiányában a nyersanyagot a Balkánról kellett szállítani. Pécs talán nekik köszönhetően volt az ólomkereskedelem központja is – ugyanis a két fém ötvözetéből készültek a legfontosabb használati tárgyak, és az építkezéseknél is előszeretettel használták –, ahol 1664-ben a fosztogató császári katonák több mint kilenc templom befedésére elegendő fémot zsákmányoltak. Mivel a középkor végén a fémkereskedelem szinte még egészében raguzai monopólium volt, ennek megszerzése a bosnyák kereskedők komoly sikerét jelentette. Gazdasági befolyásuknak és társadalmi presztízsüknek köszönhetően a Pécsre költöző katolikus délszláv lakosság egyértelműen vezetőjüként tekintett rájuk.

Az iparosrétegre vonatkozóan főleg Gál Éva és Móró Mária kutatásaiból tájékozódhatunk, akik egyéb iratok mellett a 17. század végi pécsi névanyagot elemezték. Ezekből kiderül, hogy a boszniai katolikusoknak köszönhető a városban nagy hagyománnyal bíró ötvösszakma továbbélése. A nevek alapján úgy tűnik, hogy elsősorban Boszniából érkezett horvátokkal van dolgunk, akik Kujundzsia, Kolonczia, Csulancsia, Csanaksia, Kojungja alakban használták nevüket, ami törökül aranyművest és ötvöst jelent. Zlatar Máté, Georgius II. Csulancsia, Thomas aurifaber /Kuluncsia/ vallotta magát horvátnak, ahogy Simon Kojunga is, aki a Száván túlról érkezett a városba. Vele ellentétben Marianus Koluncsia és Csolangia Paulus is Pécsen születtek az 1650-es évek elején, ami azt jelenti, hogy a szüleik még valamikor ez idő előtt döntöttek az átköltözés mellett. A délszláv migráció hátterében az ortodox egyház túlkpásai, és az ezek nyomán kitört boszniai zavargások állnak, mely során ezerszámra költöztek a védettebb hódoltsági területre a menekülők. Nem csupán ötvösök érkeztek a Drávától délre eső vidékekről Pécsre a 17. században. Marius Boics 1683-ban Banjalukából, Csordas Lucas Pozsegából települt át, Csepegi Thomas, aki gyermekkorától élt a városban, Boszniában látta meg a napvilágot.

Katolikus mellett muszlim délszlávok is előszeretettel telepedtek le a biztonságosnak tartott városban a 17. században. A muszlim vallási alapítványok számának gyarapodása azt mutatja, hogy a beköltözők valóban otthonuknak tekintették a várost. A rendezett pécsi zsoldlisták is azt bizonyítják, hogy a vár őrsége rendszerint fel volt töltve, és itt kisebb fluktuációval kell számolnunk más hódoltsági helyőrségekhez képest. Pécs a katonának álló balkániak vándorlásának kedvelt állomása lehetett, így az utánpótlás nem okozhatott gondot. A város vonzerejét az adta, hogy nem közvetlenül a határon, hanem egy békésebb régióban állt. A város muszlim jellegét erősítette, hogy az itt eltemetett szent életű török bölcsek sírja miatt a régió fontos zarándokközpontjává vált. Evlia két muzulmán embert említ meg konkrétan a művében. Az első az iszlám világban is nagy tiszteletnek örvendő hellén filozófus, Platón volt, akinek a feltételezett sírját a jeles utazó is látta a Szigeti kapu környékén. A másik jelentős búcsújáró hely *„Idrisz Baba bucsújáró helye; ez az ember az 1000. esztendőben élt s az öregek többféle csodáiról beszélnek”*. Idrisz baba szerzetes lehetett, aki a 16. század második felében élt. A város harmadik muszlim búcsújáró központja Nisándzsi Mehmed sírja volt, akit Kászim pasa dzsámijának közelében temettek el. Róla Ibrahim Pecsevi is megemlékezett. I. Szülejmán uralkodása alatt fődefterdár és kancellár is volt, ez utóbbi tisztséget viselve hunyt el Pécsen 1566-ban.

A katonai foglalkozást űző muszlim lakosság mellett megjelentek a hadsereg által teremtett piac húzóerejében bízó civilek is. Ők elégítették ki a helyi katonaság igényeit, boltokat nyitottak, kézműves mesterségeket űztek. Az ő kényelmüket szolgálta a városban található nagyszámú vallásos és jóléti építmény is. 1567-ben például harminc bolt után vetett ki az állam bérleti díjat, és ezek mindegyike muszlim lakos kezében volt. Az összeírásban szerepelt Haszan borbély, Ferhád kardműves, Pavko mészáros, Ferhád szabó, Sahmán szabó, Alihán

baltás, Mahmúd szücs és Hizir szücs boltja. Három évvel később már csak muszlim szabóval, mészárosokkal, kovácsokkal, kardművesekkel találkozunk, és feltűntek az új mesterségnek számító cukrász és sütő szakma képviselői is. A törökökkel sok fazekas is betelepült a városba, az itt talált nagyszámú délszláv eredetű kerámiamaradvány nekik tulajdonítható. Jelentős a muszlim kézművesek aránya a csizmadiák és tímárok (tobakok) között, akik a Tettye-patak partjára települtek műhelyeikkel, és a külvárosokban laktak. A szűkszavú forrásokból arra gyanakodhatunk, hogy elég súlytalanok voltak a városi hierarchiában. Sajnos az ő számukat a legnehezebb megbecsülni, mert az adóösszeírások ugyanúgy hallgatnak róluk, mint a 17. századi keresztény források.

Mi lehetett a délszláv beköltözés oka? Elsősorban az, hogy a kivérzett, és háborús balkáni területek létbizonytalansága után Pécs valóságos paradicsomnak tűnt. Pedig a várost és a régiót egyaránt rengeteg csapás érte, ám a csekély vagyonnal útnak induló, vagy az oszmán hierarchiában szerencsét próbálók számára mégis az újrakezdés lehetőségét jelentette. A kép azonban csalóka: ami csillogás egy balkáni menekülő számára, lepusztultság a nyugati utazók és sok esetben az őslakos magyarság szemében. Ennek tudjuk be, hogy Pécsről és Baranyából a század folyamán sokan költöztek át a biztonságosabb alföldi területekre. Mind többen választották lakhelyül Kecskemétet illetve Nagykőröst, és a hosszú háború után lakatlan Kiskunhalast is zömmel baranyaiak népesítették be újra. A megerősödő kettős adóztatás is nagy szerepet játszott abban, hogy 1677-ben 17 baranyai-somogyi faluból 99 család menekült Kecskemétre. Közülük Pécs felszabadulása után három család költözött vissza a városba. A század folyamán tehát Pécs magyar lakosságát nagymértékben apasztotta az elvándorlás, tovább alakítva Pécs társadalmi összetételét.

A tanulmány összegzéseként elmondhatjuk, hogy a muszlim lakosság beáramlásával Pécs társadalma és gazdasága nagyban megváltozott. A keresztény lakosság továbbélésének, és gazdasági dominanciájának ellenére Pécs a 17. századra látszólag muszlim-török várossá változott. A gazdasági-társadalmi téren bekövetkezett negatív jelenségeket azonban ellensúlyozta, hogy Pécs jelentősége a művelődés terén mindvégig megmaradt, sőt immár nem csak a régi keresztény szellemiségnek, hanem a hódoltsági muszlim hitéletnek is virágzó központjává vált.

Pécs nemzetiségei a török korban

Ajánlott irodalom:

- Ágoston Gábor: Muszlim hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16–17. században. In: Szita László (szerk.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. (A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján). BML-MTT, Pécs, 1993. 277–293.pp.
- Balázs Mihály: A szekér és az ökör. Adalék a baranyai antitrinitarizmus történetéhez. In: Szakály Ferenc (szerk.): Pécs a törökkorban. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1999. 265–282.pp.
- Benda Kálmán: Unitáriusok a hódoltság-kori Dél-Baranyában. *Baranya* 4 (1991/1-2) 87-98.pp.
- Boros Gyevi László: A pécsi egyházmegye horvátjai a 17. század végéig. In: A Pécsi Egyházmegye schematizmusa 1981. Pécs, 1981. 128-151.pp.

- Dán Róbert: A „Pécsi Disputa”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976) 1-15.pp.
- Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. KSH - MTA Demográfiai Bizottság, Budapest, 1997. 141-173.pp.
- Dávid Géza - Gerelyes Ibolya: A hódoltság gazdasága és társadalma régész és történész szemmel. *Keletkutatás* 1996 ősz-2002 tavasz, 77-103.pp.
- Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította: Karácson Imre. Az előszót és a szómagyarázatot írta, a jegyzeteket átdolgozta: Fodor Pál. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.
- Fekete Lajos: Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 6 (1938) 116-136.pp.
- Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Közzétették: Fekete Lajos - Káldy-Nagy Gyula. Budapest, 1962.
- Fenyvesi László: A magyarországi balkániai etnikailag heterogén kézműves társadalma (15–17. század) In: Nagybakay Péter - Németh Gábor (szerk.): VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1988. november 15–16. Budapest, 1989. 141-151.pp.
- Fodor Pál: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb” Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról. In: Ormos Mária (szerk.): Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Osiris, Budapest, 2003. 88-100.pp.
- Fricsy Ádám: Pécs a XVII. század derekán. Vinkovics Benedek pécsi püspök 1639-es relációja. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 29 (1984) 197-200. pp.
- Hegyi Klára: A török közigazgatás és a magyar városi autonómia. In: Kralovánszky Alán (szerk.): Székesfehérvár évszázadai 3. Török kor. Fejér megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár, 1977. 85-97.pp.
- Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. (História Könyvtár Monográfiák 7.) Budapest, 1995.
- Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. I–III. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.) Budapest, 2007.
- Holovics Flórián: Baranya a XVII. század elején. Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 11 (1966) 171–178.
- Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi adóösszeírásai. Budapest, 1960.
- Kubinyi András: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban. In: Font Márta (szerk.): Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 2001. 43-53.pp.
- Madas József: Helyszínrajz az 1722. évi Pécs-belváros utcáiról és telkeiről. In: Baranyai Helytörténetírás 4. Pécs, 1971. 21-35.pp.
- Madas József: Pécs belvárosának utca nevei. In: Baranyai Helytörténetírás 1977. Pécs, 1979. 397-439.pp.
- Márfi Attila (főszerk.): Pécs ezer éve. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1996.
- Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. (16. századi oszmán-török szórványadatok). *Századok* 110 (1976/3) 475-489.pp.
- Molnár Antal: Jezsuiták a hódolt Pécsen (1612–1686). In: Szakály Ferenc - Vonyó József (szerk.): Pécs a törökkorban. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) Pécs, 1999. 171-265.pp.
- Molnár Antal: Pécs a raguzai kereskedelem szervezetben a 16. század közepén. *Történelmi Szemle* (2009/3) 313-332.pp.
- Móró Mária Anna: Pécs város polgárai (1697–1707). In: Baranyai Helytörténetírás 1987–1988. BML, Pécs, 1988. 51-81.pp.

- Petrovich Ede: Pécs utcái és házai 1687-ben. In: Baranyai Helytörténetírás 1969. BML, Pécs, 1969. 193–217.
- Sümegi József (szerk.): A Pécsi Egyházmegye ezer éve 1009–2009. Pécs, 2008.
- Retzler Pálné Gál Éva: Ötvösök Pécssett. In: Font Márta - Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 5–6. Pécs, 1999. 67-101.pp.
- Reuter Camillo: A török utáni Pécs korai utcaneveire. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 22 (1987) 47-60.pp.
- Somogyi Árpád: Pécsi szláv ötvösök a XVII–XVIII. században és céhlevelük. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1965. Pécs, 1966. 263-273.pp.
- Sršan, Stjepan: A horvát bevándorlás és a boszniai ferencesek szerepe a 18. század elejéig. *Baranya* 4 (1991/1–2) 152-164.pp.
- Sudár Balázs: Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* 46 (2003/3–4) 213-265.pp.
- Sudár Balázs: Megjegyzések a pécsi dzsámik történetéhez. In: Kaposi Zoltán - Pilkhoffer Mónika (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 19. A Pécs gazdasága és társadalma a 18–20. században és a Pécs évszázadai című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai. Pécs, 2007. 59-75.pp.
- Sudár Balázs: Platón Pécssett. Egy hódoltsági legenda nyomában. *Pécsi Szemle* 10 (2007/2) nyár, 14–28.
- Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. (Humanizmus és Reformáció 23.) Balassi Kiadó, Budapest, 1995.
- Taksonyi József: Adatok Baranya megye és Pécs XVI-XVII. századi történetéhez. In: Baranyai Helytörténetírás 1972. Pécs, 1973. 129-147.pp.
- Varga Szabolcs: Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában (1526–1686). Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola - Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2009.